

İLƏHƏ QARAYEVA

MƏN KİMƏM?

*Fikirlərin labirintində
bir axtarış*

QANUN NƏŞRİYYATI

ÖN SÖZ

Hər birimizin daxilində zaman-zaman səslənən bir sual var: “Mən kiməm?” Bəzən bu sual sakit bir gecənin dərinliyində, bəzən də gündəlik həyatın tələsində səssizcə qarımızı döyür. Bu sualı eşidən biriləri var – onu ciddi şəkildə fikir süzɡəcindən keçirən, araşdırən, öz iç dünyasında itib-batanlar. Bəziləri isə bu səslə üzləşməmək üçün daim məşğul qalmağa çalışır, çünki cavab bəzən sükutu pozacaq qədər güclü ola bilər.

Bu kitab elə həmin axtarışın içindən doğuldu. Bəzən bir düşüncə, bəzən bir hiss, bəzən də həyatda rastımıza çıxan izaholunmaz bir hadisə bizi düşünməyə sövq edir. Düşünmək isə bir başlanğıcdır. İnsan özü haqqında sorğulamağa başladığında, təkcə özünü anlamağa çalışır.

Sorğulamaq özünü tanımağın ilk addımıdır. Sual vermək, cavab axtarmaq, təəccüblənmək, qəbul etdiyimizi yenidən nəzərdən keçirtmək – bunlar insanı olduğu yerdən bir addım irəli aparan gücdür. Bu kitabda yer alan düşüncələr bu gücün, bu yolun bir nəticəsidir. Onlar hazır cavablar təqdim etmir. Əksinə, yenidən düşünmək, yenidən baxmaq və bəzən də susaraq iç dünyasında itib-batmaq üçün çağırışdır.

Bu səhifələr vasitəsilə mən sizə nə öyrətməyə çalışıram, nə də bir yol göstərməyə. Sadəcə, istəyirəm, bir sualın izində mənimlə bir yerdə yol gedəsiniz. Ola bilsin, bu

səyahət sizə cavab verməsə də, yeni suallar bəxş edəcək.
Və bəlkə də, bu suallar sizi öz həqiqətinizə bir addım daha
yaxınlaşdıracaq.

MƏN KİMƏM?

Düşünürəm, deməli, varam.

Rene Dekart

*Hiss olunan dünya, sadəcə kölgədir;
həqiqət ideyaların içində gizlidir.*

Platon

İnsan nədir? Nə üçün mövcuddur və öz mövcudluğunun mənasını necə dərk edir?

Min illərdir bu suallar bəşəriyyətin düşüncə çarxlarını döndərməkdədir. Bəlkə də, insanı digər canlılardan fərqləndirən yalnız əlləri, ayaqları və ya dili deyil. Əsl fərq onun düşünə bilməsində və düşündüyünün fərqiində olmasındadır.

Homo sapiens – “ağıllı insan” – Yer üzündəki milyonlarla növ içində öz yerini təsadüfən tutmadı. O, düşünə-düşünə formalaşdı, hiss edə-edə dəyişdi, sorğulaya-sorğulaya inşa etdi. Sakitcə başlayan bir yaddaş yürüşü kimi tarix səhnəsinə daxil oldu və zamanla tək-cə alətlərə deyil, ideyalara da hakim kəsildi. Onun adaptasiya qabiliyyəti həm fiziki, həm psixoloji, həm də simvolik idi. İqlimlərə, coğrafiyalara uyğunlaşdı və ən çox da öz daxili dünyasına yönəldi. Platonun fikrincə, maddi dünya bir illüziyadır,

gerçək olan ideyaların aləmidir. İnsan isə o aləmə ən yaxın olan varlıqdır, çünki o düşünə bilir. Dekart isə düşüncənin özünü varlığın sübutu kimi qəbul etdi. Bu iki böyük ideya arasında insan, sanki bir körpüdür, bir tərəfi metafizikaya, digər tərəfi şüura bağlıdır.

Bu kitab həmin sirləri bir qədər də olsa üzə çıxarmağa çalışan düşüncə səfəridir. Təkamülə, ruha, zamana, mədəniyyətə, inanca və texnologiyaya uzanan bir yol. Bəlkə də, bu yolun sonunda yalnız bir sual qalacaq: “Mən kiməm?” “Mən kiməm?” sualına cavab axtararkən, insan təbiətin ona verdiyi xammaldan istifadə edərək, öz gücünü və yaradıcılığını ortaya qoydu. Beləliklə, alətlərin kəşfi insanın təbiətlə mübarizəsini yeni bir səviyyəyə qaldırdı.

Arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, erkən insanlar daş, sümük və digər təbii materiallardan istifadə etməklə sadə alətlər hazırlamış, bu isə onların gündəlik həyatda effektivliklərini artırmışdır. Alət istehsalı, eyni zamanda, beyində müəyyən sahələrin aktivləşməsi və koordinasiyanın güclənməsi ilə əlaqələndirilir. Bu da zehni strukturun təkamülündə mühüm rol oynamışdır. Alət istehsalı insanın təbiətə uyğunlaşması və ətraf mühitlə əlaqələndirilməsi baxımından mühüm bir mərhələdir.

Alət istehsalı insanın ətraf aləmlə münasibətində dönüş nöqtəsi oldu. Əgər əvvəllər insan yalnız təbiətin verdikləri ilə kifayətlənirdisə, alət sayəsində o, təbiəti dəyişdirməyə, formalaşdırmağa və öz məqsədlərinə uyğunlaşdırmağa başladı. Alət sadəcə əşya deyildi; o, insan zehninə müşahidə qabiliyyətinin və yaradıcılıq gücünün konkret təzahürü idi. İlk alətlər – iti daşlar, kəsici sümüklər, sivri ağac budaqları – gündəlik ehtiyacların ödənməsi baxımın-

dan mühüm rol oynadı. İnsan bu alətlər vasitəsilə ovladı, qorudu, tikdi, yaratdı. Lakin daha önəmlisi, o bu alətlərlə gələcəyə yönəlik planlar qurmağa başladı. Alətin yaradılması prosesi özü də bir düşüncə aktı idi. Hər daş parçası, hər yonulmuş budaq insanın əlləriylə formalaşsa da, gerçək yaradıcılıq beyində başlamışdı. Bu, artıq təkcə fiziki bacarıq deyil, həm də simvolik düşüncənin, niyyətin və məqsədliliyin göstəricisi idi. İnsan əşyaları yalnız ehtiyac üçün yox, həm də onları gələcəkdə istifadə etmək üçün saxlayır, qoruyur və təkmilləşdirirdi. Bu, zaman anlayışının da formalaşmasına zəmin yaratdı. Eyni zamanda, alət insanın təbiətə olan münasibətini də dəyişdi.

Əgər əvvəllər insan təbiətin bir parçası idisə, alətin vasitəçiliyi ilə artıq təbiətə təsir edən, onu yönləndirən bir varlığa çevrildi. Alət – insanla təbiət arasında həm körpü, həm də bir sərhəd rolunu oynamağa başladı. Bu sual təbiətin, alətin mahiyyətini daha da dərinləşdirir; bir tərəfdən insanın inkişafına, digər tərəfdən təbiətlə arasındakı məsafənin artmasına səbəb oldu. Bu mərhələdən etibarən insanın təbiətlə münasibəti yalnız uyğunlaşma ilə deyil, həm də müdaxilə ilə xarakterizə olunmağa başladı. O, artıq təkamülün passiv iştirakçısı deyil, aktiv formalaşdırıcısına çevrilmişdi. Və bu transformasiya insan tarixinin ən həllədicisi dönüş nöqtələrindən biri oldu.

BÖLMƏ 1

İNSAN VƏ TƏBİƏT: UNUDULAN ƏLAQƏ

İnsanın təbiətlə əlaqəsi tarix boyunca yalnız bioloji deyil, həm də mədəni və mənəvi xarakter daşıyıb. Antropoloji tədqiqatlar göstərir ki, ilkin insan cəmiyyətlərində təbiət sadəcə yaşayış mühiti yox, müqəddəs bir sistem kimi də qəbul olunurdu. Ağaclar, çaylar, dağlar və səma elementləri ilahi qüvvələrlə əlaqələndirilir, insan bu varlıqlarla özünü bir bütöv kimi hiss edirdi. Bu yanaşma təkcə inanca deyil, həm də daxili harmoniya və ekoloji balansın təməl prinsiplərinə əsaslanırdı.

Lakin sənayeləşmə və texnologiyanın inkişafı ilə bu təbii və tarazlı əlaqə sarsıldı. İnsan tədricən təbiətin subyekti olmaqdan çıxaraq, onun üzərində hökmranlıq edən bir obyektə çevrildi. Elmi bilik artdıqca, təbiət müqəddəslikdən çıxarılaraq sadə bir maddi resursa endirildi. Bunun nəticəsində təbiətə münasibət yalnız faydalılıq ölçüsü kimi dəyərləndirilməyə başladı – bu işə həm ekoloji böhranlara, həm də insanın psixoloji və mənəvi boşluğuna səbəb oldu.

Bu bölmədə insan və təbiət arasında tarixi, psixoloji və fəlsəfi bağlantıların necə qopduğunu, bu qopmanın insan həyatında hansı nəticələrə yol açdığını araşdıracağıq. Eyni zamanda, unudulmuş bu əlaqənin yenidən qurulmasına mümkünliyünü və zəruriliyini müzakirə edəcəyik.

Zaman keçdikcə insan texniki baxımdan inkişaf etdi, lakin mənəvi dərinliyi itirməyə başladı. Təbiətin sükutu ona artıq sakitlik yox, laqeydlik kimi göründü. Gölün səthi tərpənmədikdə, o, daha ilahi təfəkkürə yox, sadəcə durğunluğa yozuldu. Külək artıq xəbər gətirmirdi, torpaq isə sadəcə məhsuldarlıq vahidinə çevrilmişdi. Beləliklə, təbiət mənasızlaşdıqca, insan da öz həyatında mənanı itirməyə başladı.

Fəlsəfə tarixində də təbiətlə insan arasında bağ bir çox fikir adamı üçün ontoloji (varlıqla bağlı) bir məsələ olmuşdur. Aristotel üçün təbiət məqsədyönlü bir sistem idi – hər şey öz “telos”una, yəni varlıq səbəbinə doğru yönəlmişdi. Spinoza üçün təbiət – Tanrının özü idi və insan yalnız bu ilahi sistemin bir ifadəsi olaraq mövcud idi. Haydegger isə deyirdi: “İnsan varlıqla olan münasibətini unutduqca, texnologiyanı tanrılaşdırır”.

Bu unudulma – yeni insanın varlıqla, yeni təbiətlə olan ilkin əlaqəsini unutması – onun ruhani dünyasında parçalanma yaradıb. İnsan indi özünü bir tamaşaçı kimi hiss edir: təbiəti kənardan izləyən, onu müşahidə edən, ölçən və idarə edən. Halbuki qədim insan ona baxmırdı – onun içində olurdu. Bəlkə də, ən böyük qırılma, insanın təbiətin “mövcud” bir hissəsi yox, onun “sahibi” kimi görməyə başlaması ilə baş verdi. Bu baxış həm ekoloji fəlakətlərə yol açdı, həm də insanın özü ilə münasibətini pozdu. Çünki təbiətlə olan əlaqə yalnız xarici deyil – o, insanın öz daxili varlığı ilə olan münasibətinin aynasıdır.

Bu mənada təbiətdən uzaqlaşmaq – insanın öz ruhuna yadlaşmasıdır. Ona görə də müasir dövrdə artan ruhsal boşluq, depressiya, qorxu və mənasızlıq hissi sadəcə psixo-

loji deyil – ontoloji bir çatışmazlıqdır. İnsan öz mənşəyini, ruhunun dərinliyində daşdığı təbiətə aid səsi eşitmir.

Bəs bu səsi yenidən eşitmək mümkündürmü? Təbii aləmə qayıtmaq – yalnız fiziki bir dəyişiklik deyil, daxili varlıq səviyyəsində baş verən bir dönüşdür. Bu dönüş sadəcə, kəndə köçmək, dağlara sığınmaq və ya şəhər həyatından uzaqlaşmaqla ölçülmür. Əslində, burada söhbət təbiətə olan baxış tərzimizi, münasibətimizi və içimizdəki qopmuş bağıın bərpasını düşünməkdən gedir.

Texnologiyanın içində yaşasaq da, torpağın da nəfəsini hiss etməyimiz mümkündürmü? Mümkündürmü, səs-küylü şəhərlərdə də ağacların dilini öyrənək?

Bəlkə də, mümkündür – amma bu, sadəcə, fiziki istəklə deyil, daxili səssizliyə doğru atılan bir niyyətlə baş verir. Təbiət bizi heç vaxt tərk etməyib. Biz ondan uzaqlaşmışıq. Çünki təbiətə dönmək bir hərəkət deyil, bir xatırlamaqdır. Xatırlamaq ki, nəfəs aldığımız hava, içdiyimiz su, ayaq basdığımız torpaq – sadəcə maddə deyil, həyatın daşıyıcısıdır.

Bu dönüş düşüncə ilə başlayır, duyğularla dərinləşir, davranışlarla gerçəyə çevrilir. Uşaqlara təbiətin dilini öyrətmək, qocalara ağaclarla danışmaq haqqını qaytarmaq, özümüzə torpaqla təmasda qalmaq icazəsini vermək – bütün bunlar dönüşün kiçik addımlarıdır. Ən mühüm dönüş isə içimizdə baş verir. İnsan yenidən sadələşdikcə, təbiət onun içində yenidən dirçəlir. Bu səbəbdən yol öz mahiyyətimizə qayıdırdır. Bu qayıdış insanın yalnız öz ruhuna deyil, eyni zamanda təbiətlə unudulmuş birliyə də dönüşüdür. Qədim mədəniyyətlərdə bu birlik artıq həyat təzi idi və təbiət yalnız müşahidə edilən deyil, danışılan bir varlıq kimi qəbul olunurdu.